

Л.В. Скорич

Національний університет "Львівська політехніка",
Інститут гуманітарних і соціальних наук

УЧАСТЬ НАДДНІПРЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИКІВ У РОЗБУДОВІ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ (СІЧЕНЬ – ЧЕРВЕНЬ 1919 р.)

© Скорич Л.В., 2010

Розкрита участь офіцерів УНР у розбудові Галицької армії (січень – червень 1919 р.) під час Українсько-польської війни.

The article describes participation of officers of UPR in Galician creation army (January – June 1919) during Ukrainian-Polish war.

Актуальність роботи. В історії Української національної революції важливе місце посідають політичні взаємини між УНР і ЗУНР. Стан та характер яких значною мірою дає відповідь на доленосні події національної історії: не реалізацію прагнень об'єднання в єдиний державний організм; поразки у військових діях 1919 р.; поразки української дипломатії на міжнародній арені тощо. На цьому тлі, особливо показовим є прагматизм і раціоналізм у спільних діях наддніпрянської та галицької військових еліт на західноукраїнських землях в першій половині 1919 р., яка була найбільш наближена до реалій тогочасних подій і разом з усією армією несла на собі тягар незбалансованої внутрішньої та зовнішньої політики.

Мета роботи – опираючись насамперед на історіографічний матеріал показати місце та роль військових командирів, вихідців із українських земель на схід від р. Збруч, у розбудові Української Галицької армії.

Після двох невдалих спроб Галицької армії у грудні 1918 – січні 1919 р. визволити від поляків Львів військове і політичне керівництво ЗУНР дійшло висновку щодо необхідності реорганізації українського війська. Виконання цього завдання поклали на нового начальника Штабу армії полковника Є. Мішковського, який зумів проаналізувати характер українсько-польської війни й висловлював радикальні ідеї щодо перебудови армії. Він вважав неприпустимим дотримуватися стратегії оборонної позиційної війни, яка фактично панувала в армії [1, с. 117–118]. Будучи прихильником маневрової війни як найефективнішої на той час і в тих умовах, Є. Мішковський запропонував і здійснив швидко перехід на систему піхотних бригад як основну оперативнотактичну одиницю в структурі Збройних сил, посилену кіннотою і артилерією. "Першим фаховим начальником генеральної бурави був полковник Є. Мішковський, – писав Л. Шанковський. – полковник Є. Мішковський не тільки уклав майбутню схему організації Галицької армії, але й провів повністю її реорганізацію, сполучаючи в корпуси й бригади різні бойові групи Галицької Армії більшої або меншої сили. Організація, проведена полковником Мішковським, виявилася тривкою; вона залишилася незмінною впродовж усього існування Галицької армії" [1, с. 85].

Військове міністерство на чолі з полковником Д. Вітовським, Начальна Команда, очолювана генералом М. Омеляновичем-Павленком та переважна частина старшинського корпусу армії з розумінням сприймали й підтримували реформаторську діяльність Є. Мішковського та його наддніпрянських військовиків-побратимів. Вони мали досвід маневрової війни проти більшовицьких військ М. Муравйова, В. Антонова-Овсієнка, тому найбільше відстоювали нову структуру Галицької армії. Утім деякі німці вважали доцільним перейти на дивізійну структуру, притаманну австрійській, німецькій, російській та більшовицькій арміям, яка виправдовувала себе у позиційній війні; їх дивізії склалися з бригад і полків, мали 15–16 тисяч вояків, величезні тили,

численну важку артилерію [2, с. 118–124]. Одним із прихильників цієї системи був прибулий з Відня досвідчений генерал Густав Ціріц.

Проте завдяки наполегливій праці начальника Штабу Армії та старшин Начальної Команди, план реорганізації виконано майже повністю. “Коли застановимося над цим, яку організаційну працю провела Н.К... та команди корпусів, у порівняно невеликому для тої справи речинці (від 15 січня до 3 березня 1919 р.), то самі дивуємося тій величї духу й енергії та творчїй силї, яку виявили в той час молодї фаховї сили нашої армії, – зазначав генерал М. Омелянович-Павленко. – За місяць гарячкової організаційної праці, при неспинних боєвих операціях, наша армія виростала у поважну, одноманітну, зреформовану боєву силу кількістю 50–60 тисяч і 60 гармат”. Генерал відзначав, що організатором і мотором перебудови був полковник Є. Мішковський [3, с. 121–122].

Щоб глибше зрозуміти значення реорганізації Галицької армії, ініційованої та проведеної наддніпрянськими старшинами на чолі з полковником (згодом генерал-хорунжим Армії УНР) Є. Мішковським за підтримки військового керівництва ЗУНР, розглянемо процес формування й схему функціонування нових організаційних структур – галицьких корпусів і бригад.

Отже, на основі бойової групи “Північ” та окремих загонів сформовано 1-й галицький корпус, що успадкував північне крило Українсько-польського фронту від Белза до Львова. Його командиром став досвідчений фронтовик полковник Віктор Курманович, який закінчив Австрійську військову академію. Штаб корпусу, розміщений у Кам’янці-Струмиловій (сьогодні Кам’янка-Бузька), мав два потужні відділи: оперативний (розробляв операції та керував бойовими діями) і організаційний (забезпечував діяльність частин і мав служби артилерії, зв’язку, інтендантську, медичну та польових духівників). Корпус видавав газету “Козацький голос”. У корпусі сформували чотири стрілецькі бригади, що, окрім порядкового номера, мали назви округи, з якої отримували поповнення: 5-та Сокальська, 6-та Равська, 9-та Угнівська та 10-та Янівська. Кожна з них мала штаб і 3–4 курені піхоти, гарматний полк. Наприклад, 5-та Сокальська – 5700 багнетів, 175 шабель і 8 гармат (інші бригади мали артилерії 14–16 гармат) [4, с. 148–151; 2, с. 117–118].

Слід відзначити, що в 1-му корпусі, як і в інших, проходили службу і брали активну участь в реорганізації армії багато наддніпрянських старшин. Зокрема, командиром 10-го гарматного полку Янівської бригади призначено отамана Кирила Карася, колишнього капітана артилерії Російської, згодом Наддніпрянської армії. Саме його заслугою стало утворення потужного гарматного полку. Тодішній заступник командира полку сотник Володимир Галан високо оцінював насамперед особисті якості наддніпрянця. “Кирило Карась вповні розумів приналежність до українського народу і постановив своє знання і свій труд віддати Українській армії, – писав він у спогадах. – Хоробрий командант полку отаман Кирило Карась пізніше в липні 1920 року загинув в бою під Чорним Островом, зарубаний шаблями більшовицької кінноти”. Сформований ним артполк мав чотири батареї по чотири гармати в кожній й неодноразово відзначався у боях [5, с. 199–201].

Значну роль у формуванні 10-ї Янівської бригади цього ж корпусу відіграв 26-літній уродженець Херсонщини, енергійний підполковник Андрій Долуд, який ще в середині листопада 1918 р. на чолі козацького загону ім. І. Гонти прибув до Галичини і брав участь у боях за Львів [4, с. 74, 85, 87, 126, 135; 6, с. 144]. Звернемо увагу, що Я. Тинченко пише, що А. Долуд прибув з Одеси в листопаді 1918 р. до Львова на чолі загону імені І. Богуна. Йдеться про загін імені І. Гонти, про приїзд якого до Львова повідомляла місцева щодення газета “Діло” [7; 8, с. 99]. “Найбільший розголос мала особиста відвага командира загону, отамана Долуда, – писав про бойову діяльність наддніпрянця військовий історик Олекса Кузьма. – Його відвагу ставив полковник Стефанів за приклад українському війську. “Якби вся наша залюга визначалася такою хоробрістю, як наші наддніпрянські брати, – говорив він увечері на старшинських зборах, – до кількох днів із польських військ у Львові й слїду не було б” [9, с. 303].

Призначений командиром 10-ї Янівської бригади, А. Долуд об’єднав розрізнені групи, загопи навколо свого куреня, який став ядром бригади, впровадив чітку структуру, утворив боєздатний ефективний штаб. Його вірним помічником був командир гарматного полку К. Карась, а також молодший брат командир сотні Анисим Долуд. Талановитого командира у лютому 1919 р.

відкликали до Армії УНР, де він невдовзі очолив Херсонську дивізію, був начальником штабу армії. Після поразки національно-визвольних змагань А. Долуд у 1921 р. виїхав до Бразилії, беручи активну участь у громадсько-політичному житті діаспори, зокрема у ветеранських організаціях. Помер 1976 р. у Куритибі [10, с. 146–147].

Помітний внесок зробили наддніпрянські старшини у реорганізацію армії й формування 2-го (Осадного) корпусу полковника Мирона Тарнавського, який складався з чотирьох бригад: 1-ї бригади Українських Січових Стрільців, 2-ї Коломийської, 3-ї Бережанської та 4-ї Золочівської [1, с. 117–118]. Зокрема, відзначився енергійною і плідною працею та організаторськими здібностями командир 4-го гарматного полку сотник Петро Лясковський, який прибув на Підльвівський фронт як командир батареї зі своїми гарматами й вояками у січні 1919 р. У ході формування бригади він із старшинами організував вісім батарей, приймав бойову техніку й артилеристів (надіслані з Наддніпрянщини) і створив гарматний полк, що був добре укомплектований особовим складом і командирами, забезпечений усім необхідним для бойової діяльності. “З перших українських батарей зі Львова, – згадував Володимир Галан, – створено 4-й гарматний полк під командою дуже здібного організатора, сотника Лясковського, наддніпрянця... З гармат, що прибували до Винник ми творили батареї 5-4, 6-4, 7-4 та 8-4 (перша цифра номер батареї, друга – полку авт.), які розміщено в Сороках, Ляшках Мурованих та Дублянах”. Але Петра Лясковського не вдовольнили досягнення, відтак він запропонував командуванню сформувати гарматну бригаду у складі двох полків. Щоправда, цей план не був втілений в життя [5, с. 38, 41].

Сформовані Лясковським та його старшинами гарматні батареї утворили три артгрупи: “Північ” у районі Дублян і Брюхович, “Схід” (у складі 4-го полку) в Ляшках Мурованих і Сороках та “Південь” у складі чотирьох батарей Володимира Галана – у Підбірцях, Винниках і Чишках, які істотно зміцнили Підльвівський фронт й постійно загрожували Львову, вели систематичний обстріл польської оборони в його околицях [11, с. 186–187; 3, с. 119–120].

У той час виявилися високі організаторські й фахові здібності молодшого брата головнокомандувача Галицької армії, полковника Івана Омеляновича-Павленка, який прибув у грудні 1918 р. та очолив бойову групу “Наварія”, неодноразово відзначався в бойових операціях на підльвівському фронті. Він мав добру військову підготовку: закінчив Омський кадетський корпус, Єлисаветградське кінне училище, в роки Першої світової війни командував гусарським полком. У січні 1919 р. призначений командиром 3-ї Бережанської бригади, яка сформувалася на основі його групи “Наварія” та окремих куренів й облягала Львів з півдня, займаючи позиції від приміського Скнилова до Сокильників. У складі бригади, на відміну від інших, було п’ять піхотних куренів та 3-й гарматний полк, який склали дві батареї галицької групи “Басівка” та дві батареї наддніпрянської Козятинської бригади, що прибула в Галичину у грудні 1918 р. [12]. У березні 1919 р. бригада перейшла на полкову схему й почала складатися з двох стрілецьких полків по три курені у кожному. Бригад із такою структурою в Галицькій армії функціонувало дві: 1-ша бригада УСС і 3-тя Бережанська. Наприкінці лютого І. Омелянович-Павленко був відкликаний до Армії УНР, підвищений до рангу генерала-хорунжого й призначений інспектором кінноти Армії. Пізніше командував кінною дивізією в боях із більшовиками 1920 р. Згодом емігрував, після Другої світової війни виїхав до США, де помер у 1962 р. [10, с. 83–84].

Важливим досягненням у ході реорганізації Галицької армії стало створення на основі бойових груп південного крила Українсько-польського фронту 3-го корпусу [2, с. 118]. Він об’єднав групи “Щирець”, “Любінь Великий”, “Рудки”, “Крукеничі”, “Лютовиська”, “Хирів”, “Глибока”, “Старий Самбір” і став найчисельнішим в армії. Під час формування корпусу командування армії, полковник Є. Мішковський усвідомлювали його важливе стратегічне положення. Адже війська стояли під мурами Львова, нависали над залізницею Перемишль–Львів, якою поляки надсилали підкріплення, обороняли Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн і магістраль Стрий–Мукачеве–Чоп, яка з’єднувала ЗУНР із європейськими країнами, насамперед Чехословаччиною і Угорщиною.

Начальником штабу корпусу, тобто військовиком, який безпосередньо займався питаннями реформування його частин, призначено генерала-наддніпрянця Володимира Генбачова, який

прибув з Наддніпрянщини. Свого часу він закінчив Петровський Полтавський кадетський корпус, 3-тє Олександрівське військове училище і Миколаївську академію Генерального штабу, брав участь у російсько-японській та світовій війнах, за Гетьманату був начальником штабу 6-го Полтавського армійського корпусу. Отже, це був високоосвічений з фронтовим досвідом військовик й не випадково він деякий час командував 3-м галицьким корпусом. (Згодом повернувся до Армії УНР, виїхав до Франції, де помер у 1957 р. в Орлеані) [10, с. 136–137; 13].

Насамперед було сформовано дієздатний штаб корпусу, в якому служили здібні організатори й керівники–наддніпрянські та галицькі старшини, а також добровольці з австрійської армії: підполковник Генерального штабу німець В. Льобковіц, чех підполковник К. Долежалъ, угорець підполковник Я. Лайош. Їх зусиллями сформовано стрілецькі бригади: 7-ма Львівська, 8-ма Самбірська, 11-та Стрийська та 1-ша Гірська. Слід відзначити, якщо 1-й корпус мав 11 куренів, 2-й – 15 та 3-й галицький – 24 куренів, тобто найбільше з попередніх, що вимагало напруженої роботи мобілізаційного відділу штабу корпусу. Саме за ініціативою генерала Генбачова у січні 1919 р. у Самборі засновано одну з перших старшинських шкіл, у якій навчалося 88 курсантів [4, с. 156–159].

Варто зауважити, що командування корпусу постійно прагнуло наситити піхотні бригади артилерією і досягло чималих успіхів. Цьому сприяла потужна допомога Наддніпрянщини. За підрахунками Л. Шанковського, на 1 квітня 1919 р. у складі Галицької армії діяли 50 галицьких і 18 наддніпрянських гарматних батареї. Крім того, до Галичини прибули 2-й і 6-й гарматні полки з Корпусу Січових Стрільців полковника Є. Коновальця і 1-й Запорізький важкий гарматний полк. До речі, гарматна бригада корпусу СС полковника Романа Дашкевича надіслала чотири ешелони (120 вагонів) гармат. Частка наддніпрянської артилерії в 3-му корпусі сягала не менше третини. А 7-й гарматний полк Львівської бригади мав із чотирьох дві наддніпрянські батареї 122-мм гаубиць [1, с. 282–283].

У книзі “Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота” генерал Р. Дашкевич зазначав, що “Команда Корпусу СС хотіла допомогти Українській Галицькій Армії в облозі Львова артилерією, передусім важкою... дала наказ вислати кілька батареї”. Відтак було укомплектовано й відправлено в Галичину 2-й гарматний полк сотника Володимира Зарицького та 6-й сотника Бутрима. “Під Львів виїхало 17 різних гармат або гавбиць. Ці чотири батареї обслуговували 24 старшини, 660 стрільців гармашів і 380 коней. Разом із цими батареями вислано потяг гарматної амуніції” [14, с. 153–154].

“Більшість літописців УГА і українсько-польської війни називають галицьку артилерію взірцевим й фактично найкращим родом Збройних сил ЗУНР, – наголошує львівський історик Микола Литвин, – бо своєю організацією і бойовою діяльністю вона навіть перевищувала австрійську, польську, наддніпрянську артилерію. Це був логічний результат невтомної праці великого загалу ініціативних і щиро відданих українській справі старшин, які у складних умовах воєнного часу, організації нової армії, сформували окремі гарматні батареї, збирали їх у артилерійські групи і полки”. Серед останніх автор згадав наддніпрянців Петра Лясковського, Кирила Караса, Володимира Зубрицького, Володимира Зарицького та ін. [4, с. 68].

Неможливо переоцінити внесок наддніпрянських військовиків у зародження галицької військової авіації та її реорганізацію у січні-лютому 1919 р. Відразу після початку українсько-польської війни командування Галицької армії відрядило до Києва поручника Д. Кренжаловського, який мав аудієнцію у гетьмана України Павла Скоропадського й виклав прохання щодо допомоги в організації летунства в ЗУНР. Водночас військовий міністр Д. Вітовський призначив командувачем авіації Галицької армії сотника УСС Петра Франка (сина Каменяра), який у роки Першої світової війни закінчив австрійську летунську школу. В результаті переговорів у Києві до Галичини до містечка Красне під Львовом відправили у повному складі 3-й Одеський авіаційний дивізіон (6 літаків). З ним прибули досвідчені летуни полковники Б. Губер, Джан Булат Кануков, сотники Василь Євський, Микола Серіков, Федір Алелюхін, Іван Шестаков та ін. Невдовзі відділ летунства мав 12 літаків і розгорнув бойову діяльність [1, с. 289–290].

У ході реорганізації Галицької армії Директорія надала близько півсотні бойових літаків, щоправда, не усі вони були використані. Проте з'явилася можливість використати авіацію в інтересах усіх трьох корпусів. Відтак під керівництвом референта авіації Начальної Команди Галицької Армії П.Франка відділ розгорнуто у 1-й Легунський полк, а його сотні розподілені по корпусах. 1-ша сотня під командуванням поручника А. Хруща, яка мала 12 бойових літаків, була перекинута в район с. Дуліби під Стрий і підтримувала бойові дії 3-го корпусу. 2-га сотня полковника Д. Канукова залишалася в Красному й діяла на фронті 1-го і 2-го галицьких корпусів. 3-тя сотня сотника Н. Залозного у складі п'яти літаків дислокувалася у Тернополі й переважно вела розвідку на польському та більшовицькому фронтах [15, с. 223].

Слід відзначити, що досвідчені легуни Наддніпрянщини виявляли у повітряних боях з поляками та літаками американської ескадрильї ім. Т. Костюшка свою майстерність і хоробрість. Зокрема, сотник В. Євський збив дев'ять ворожих літаків, Ф. Алелюхін – два, М. Серіков – два, А. Шеремецький – три. Усього ж було збито 18, з них два американські. Крім того, вони передавали свій досвід галицьким летунам [16, с. 10].

Після від'їзду наприкінці лютого 1919 р. полковника Мішковського в Наддніпрянщину начальником Штабу армії, а згодом військовим міністром став генерал В. Курманович, а його заступником – полковник Г. Ціріц, які вважали, що концепція активних наступальних дій попередника не виправдала надій, тому слід впроваджувати нову стратегію, нові організаційні форми українського війська. Оскільки війна набирала оборонного характеру, вони пропонували реорганізувати маневренні галицькі бригади у бригади полкового складу і звести їх у піхотні дивізії. Передбачалося, що дивізія матиме два гарматні полки й важкий дивізіон артилерії і кінні частини.

На початку червня 1919 р. Галицьку армію очолив генерал Армії УНР Олександр Греков, уродженець Сумщини, мав ґрунтовну освіту і фронтовий досвід: закінчив університет, Московське військово-училище, Миколаївську академію Генерального штабу, брав участь у російсько-японській та світовій війнах, деякий час був військовим міністром УНР. Узимку 1919 р. він намагався реорганізувати Армію УНР на взірець Галицької, тобто впровадити структурну схему: корпус-бригада-курінь, яку, до речі, перейняли армії Англії і США, оскільки вона мала істотні переваги перед німецькою і російською схемами: корпус–дивізія–бригада–полк–курінь. Але здійснити свій намір генералові не вдалося [6, с. 118–119].

Вступ О. Грекова на посаду головнокомандувача УГА позначився блискучою першою фазою стратегічної наступальної Чортківської операції (8–28 червня 1919), коли обезкровлена війною і відтиснута до Збруча Українська армія несподівано для супротивника перейшла в рішучий наступ, розгромила відбірні польські частини й дійшла ледь не до Львова, що змусило Ю. Пілсудського прибути на Галицький фронт, щоб особисто виправити критичне становище. За цих умов генерал Греков, як палкий прихильник маневренної війни, дотримувався концепції Є. Мішковського і поглиблював його організаційні схеми в період так званої другої реорганізації Галицької армії в червні–липні 1919 р. “Коли приглянутись організаційним наказам генерала Грекова, – наголошував Л. Шанковський, – то не залишається найменшого сумніву, що він повернув до концепцій полковника Мішківського та до організаційних схем, що їх полковник Мішківський опрацював для Галицької армії” [15, с. 81].

Отже, згідно з наказами генерала від 14 червня 1919 р. розгорнулося формування двох нових корпусів за випробуваними схемами. 4-й корпус очолив генерал В. Гембачов, а його начальником штабу призначили полковника Наддніпрянської армії Миколу Какуріна. Це був талановитий високоосвічений військовик: закінчив Житомирську гімназію, Михайлівське артучилище і Миколаївську академію Генерального штабу, брав участь у світовій війні. В Армії УНР – генерал-квартирмейстер Генерального штабу. Він доклав багато зусиль для формування корпусу (у складі чотирьох бригад) у Борщеві, Чорткові, Теревовлі, Бучачі. Одним із найближчих його помічників став наддніпрянець, командир 15-ї Теревовлянської бригади полковник С. Шепель, який, до речі, відзначився вже у перших боях з поляками під Галичем. Зауважимо, що 1920 р. підвищений у ранзі до генерала, М. Какурін став помічником командувача радянським Західним фронтом М. Туха-

чевського в часи наступу Червоної армії на Варшаву. Після війни він був професором академії Генерального штабу в Москві, автором кількох книг з історії громадянської та радянсько-польської війни. 1930 р. заарештований органами ДПУ й помер у тюрмі [10, с. 161–162].

5-й корпус зі штабом у Чорткові очолив полковник Григорій Коссак. У його складі формувалося чотири бригади. Крім піхотних частин, була сформована Кінна бригада Галицької армії у складі двох кінних полків, пішого куреня та гарматного дивізіону, яку підпорядковано 3-му корпусу. Власне, планувалося мати такі частини у кожному корпусі. Згідно з наказами генерала Грекова був чітко визначений кількісний стан корпусів, бригад, полків, куренів, сотень. Корінних змін зазнала Начальна Команда, в якій утворено Оперативний штаб для керівництва бойовими діями. Відділ головного референта фронту для організації матеріально-технічного забезпечення військ і Команда Етапу армії, яка займалася підготовкою резервів. У результаті перебудови НКГА стала тактично гнучкішою й відповідала вимогам війни [4, с. 192–195].

Отже, участь наддніпрянських військовиків у розбудові Галицької армії 1919 р., без сумніву, сприяла потужному піднесенню її боєздатності, що дало можливість українському війську впродовж дев'яти місяців успішно протистояти Польщі, яку підтримувала Антанта. Лише надіслана з Франції вишколена більш ніж 60-тисячна армія генерала Ю. Галлера змогла змінити хід Українсько-польської війни на користь Польщі. Відзначимо, що незважаючи на надзвичайно складне становище, УНР спромоглася надати посильну допомогу Західно-Українській Народній Республіці. До цього її спонукали не лише укладені угоди й проголошення 22 січня 1919 р. Акту Злуки, але й історичне прагнення до відновлення соборності Української держави, прагнення до цього населення по обох берегах Збруча та тісні взаємини, посилені національно-визвольним рухом початку ХХ ст.

1. Шанковський Л. *Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія.* – Львів, 1999. – 396 с. 2. Якимович Б. *Збройні сили України: Нарис історії.* – Львів: ІУ НАНУ, 1996. – 359 с. 3. Омелянович-Павленко М. *Спомини командарма.* – К., 2002. – 459 с. 4. Литвин М. *Українсько-польська війна 1918–1919 рр.* – Львів: ІУ НАНУ, 1998. – 488 с. 5. Галан В. *Батерія смерти.* – Джерзі-Сіті, 1968. – 239 с. 6. Тинченко Я. *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921).* – К., 2007. – 536 с. 7. Діло. - 19 листопада. – 1918. 8. Хома І. *Військове формування Січових Стрільців Наддніпряничини в боротьбі за державність України: Дис. ... канд. іст. наук.* – Львів, 2006. – 195 с. 9. Кузьма О. *Листопадіві дні 1918 р.* – Львів, 1931. – 443 с. 10. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. *Генералітет українських визвольних змагань.* – Львів, 1995. – 288 с. 11. Мацькевич С. *2-й гарматний полк // Українська Галицька Армія: Матеріали до історії.* – Т. I. – С. 184–188; 12. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (ЦДАВОВУ України).* – Ф. 1078. - Оп. 1, Спр. 46, арк. 219; 13. *ЦДАВОВУ України.* – Ф. 1075. – Оп. 1, Спр. 67, арк. 31. 14. Дашкевич Р. *Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті київські ворота.* – Нью-Йорк, 1965. – 205 с. 15. *Українська Галицька Армія: Матеріали до історії: В 5-ти т.* – Т. I. – Вінніпег, 1958. – 670 с. 16. Земик Р. *Децо про летунство УГА // Український Скиталець.* – 1922. – Ч. 13. – С. 9–11.